

נושא במוקד:

גישות חדשות ועדכניות בהוראת עברית כשפה נוספת

תוכנית הלימודים החדשה בהוראת הלשון לעולים באגף לחינוך מבוגרים

שרה רובינשטיין ↗

רקע

להנחלת הלשון בישראל, זו שעמדה במרכז תהליכי קליטת העולים שהתקבצו במולדתם החדשה מאין ספור גלויות, הייתה ייחודיות מובהקת. מערכת הנחלת הלשון התמקדה בהפצת הלשון העברית בקרב העולים וביצירת ציבור של דוברי עברית ושל צרכני עברית, ובכך תרמה להגשמת המטרה הלאומית של החייאת לשון האבות בארץ האבות ולחידוש 'ברית הלשון', הקשר בין העם לבין רוחניותו, תרבותו ומורשתו ההיסטורית.

במהלך 120 השנים האחרונות של התיישבות ציונית בארץ ישראל ושל קיום מדינת ישראל לימדו וְלמדו עברית בישראל כ'שפת עם', כ'שפה שנייה', כ'שפה נוספת' - במסגרות שונות, בעצמות שונה, בדרכים שונות. המורים נבדלו אלה מאלה בידיעת השפה, בכלים הדידקטיים, בהכרת מוכני התרבות העברית והיהדות. המורים הראשונים ליקטו פריטים שונים של אוצר מילים, עיקרי דקדוק, קטעי קריאה, שירים ופזמונים. לעתים הם בחרו פריטים אלה מתוך הצורך שלהם ללמוד את השפה ולעשותה שגורה בפיהם עצמם. הם היו הוגי דעות, אידיאולוגים, מנהיגים, משוררים ומורים. במיוחד לפני קום המדינה רבים לימדו בהתנדבות, בשעות הערב לאחר יום עבודה קשה, לעתים קרובות בקבנים רעועים. מנחילי השפה התאמצו ללמד את העולים לתקשר בעברית, להשתלב בעברית בעולם העבודה והיצירה, להכיר את התרבות העברית. רובם עשו זאת במסירות רבה. מנחילי השפה, רובם ככולם, היו חדורי התלהבות ותחושת שליחות היסטורית. אך לא היה די באלה: עלה הצורך לטפח הוראה המבוססת על תוכנית לימודים ראויה ועל הכשרת מורים שיטתית.

המאמר מבוסס על הרצאה שנשאה המחברת בכינוס העולמי המקוון בחודש מאי 2015 ביוזמת מכון מופ"ת, מכללת לוינסקי, עברית בקוונה תחילה - הוראת העברית כשפה נוספת בארץ ובעולם.

ד"ר שרה רובינשטיין היא בוגרת בית הספר למנהיגות חינוכית (מחזור א'). היא בעלת תואר דוקטור בתחום החינוך הלשוני מאוניברסיטת חיפה ותואר שני בלשון עברית מאוניברסיטת העברית בירושלים. שימשה מפקחת ארצית על הנחלת הלשון העברית באגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך בשנים 2009 - 2015, וממונה באגף על חינוך מבוגרים במחוז חיפה והצפון בשנים 1998-2015.

התגבשות תוכנית לימודים להנחלת הלשון העברית

תוכנית הלימודים בהנחלת הלשון החלה להתגבש בשנות העשרים של המאה העשרים. הפיתוח המשמעותי יותר החל לאחר קום המדינה, עם התהוותה של מערכת האולפנים על דגמיה המגוונים: אולפן עירוני של בוקר או של ערב, אולפן בתנאי פנימייה, אולפן אזורי, אולפן עבודה בקיבוץ, אולפן לצעירים, אולפן לקשישים ועוד - מערכת שהונחתה תחילה על ידי המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית באגף לתרבות של משרד החינוך, בהמשך על ידי המחלקה לחינוך מבוגרים במשרד החינוך ולאחר מכן על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך.

בשנים 1949-1952 הציעו מורים ותיקים תוכניות משלהם על סמך ניסיונם בהוראת הלשון העברית למבוגרים. מספר תוכניות הלימוד היה כמספר המורים הטובים. המפורסמת בהן הייתה תוכניתו של ד"ר מרדכי קמרט, שהציע לחלק את הלימודים באולפן לארבע רמות: כיתה א', כיתה ב', כיתה מתקדמים, כיתה משתלמים.

תוכנית הלימודים הראשונה הופיעה ב-1952, וגרסה מתוקנת שלה - ארבע שנים לאחר מכן. היא הייתה מיועדת לעולים משכילים שלא ידעו עברית וכללה רשימת מילים מחייבת, פָּרָט אוֹצָר מלות יִסוּד, בת 1598 מילים. רשימה זו צומצמה בעקבות הכרזת שר החינוך והתרבות דינור על 'אלף מילים', מפעל עממי רחב להנחלת הלשון. אהרן רוזן, מהדגולים במנחילי הלשון, שחיבר את הספר הידוע **אלף מילים** בשיתוף עם יוסף בן שפר, עמד על הקושי לבצע תוכנית אחידה זו של 1598 מילים בכל מסגרות הלימוד. בְּנוֹסֵף, הצביע על היעדר תְּקֵן ועל אי יכולת לבדוק את הישגי הלומדים על פי תוכנית הלימודים הראשונה. הלכה למעשה עמדה אם כן תוכנית זו על אלף מילים ברוב הכיתות להקניית העברית לעולים מבוגרים.

התוכנית הבאה הופיעה ב-1963 כמהדורת ניסוי, וכללה 21 מנות הוראה או יחידות נושא לשלב א, ארבעת חודשי לימוד שבהם התמידו רוב תלמידי האולפן. עיקרן של עשר מנות ההוראה הראשונות הוא התמצאות כללית בנושאי תוכן כגון היכרות ובכיתה, שמונה המנות הבאות מתמקדות בנושאים ספציפיים לעולה החדש בישראל, כגון במשפחה, קניות ובדואר, ושלוש המנות הנוספות מוקדשות לסביבה ולמוסדות במדינת ישראל. תכנית זו, אף שהתעלמה משונות הלומדים שאופיינה בהשתייכותם למסגרות לימוד שונות, במשכי לימוד שונים וברקע השכלתי ותעסוקתי שונה, ואולי משום כך, עוררה שיח פדגוגי עָר בדפי מידע, בעלוני חדשים ובדפי הדרכה למורים.

הגרסה המתוקנת של תוכנית זו הופיעה בשנת 1971 וכללה עשרים יחידות נושא. היא מבוססת על ממצאי המחקר הבלשני המבני בארצות הברית, ומפנה את תשומת הלב לתרגול דגמי משפט יסודיים בהקבלה להוראת מילות היסוד.

תוכנית הלימודים להנחלת הלשון שלב א', ששימשה את מערכת האולפנים בשנים 1973-1992, הופקה על ידי האגף לחינוך מבוגרים והוכנה בידי צוות מקצועי שלו שבחן את תוכנית הניסוי משנת 1963 ואת גרסתה המתוקנת משנת 1971, וניסח את התוכנית החדשה על כל פרטיה. במהדורותיה השונות ניתנה הדעת על ההתנהגות הלשונית המצופה מן הלומד, ובעקבותיה הופקו תרגילי המרות, קְלָטוֹת קוֹל וספר לימוד מותאם לאולפניות.

בשנים אלה חוברו גם תוכניות לימוד ייעודיות לשתי אוכלוסיות לומדים: עולים חדשים שנקלטו בשירות המדינה, וצעירים שלמדו עברית באולפני עבודה בקיבוצים, וכן תוכנית לימודים לאולפנית, מסגרת לימוד אקסטנסיבית.

תוכנית לימודים חדשה בת כחמש יחידות לימוד הופקה על ידי גף הנחלת הלשון באגף לחינוך מבוגרים בשלהי המאה העשרים במטרה לענות על צרכי המשתנים של העולה החדש, גרסתה

הראשונה הופיעה בשנת 1993 וגרסתה המתוקנת הופיעה בשנת 2000. התוכנית הייתה מיועדת לאולפן שלב א ומטרת העל שלה הייתה שהעולה ידע עברית בארבע מיומנויות הלשון ברמה שתאפשר לו לתפקד היטב בחברה הישראלית, תפקוד תקשורתי ופונקציונלי. בשנים אלה חוברו גם תוכניות ייעודיות לשתי אוכלוסיות לומדים: תוכנית מצומצמת לקשישים, וכמה תוכניות לעולי אתיופיה.

לאחר שחלפו למעלה מ-60 שנה מפרסום תוכנית הלימודים הראשונה להנחלת הלשון, ולמעלה קטריסר שנים מאז פרסום התוכנית האחרונה, עלה הצורך להתאים את תוכנית הלימודים לרוח הזמן, לתמורות בשפה ובתרבות העברית, לחידושים בתחום של רכישת שפה שנייה. היה ברור שיש ליצור תוכנית מותאמת למיומנויות המאה ה-21, לאופן קליטת העלייה בחברה הישראלית שעבר תמורות, ולצרכי אוכלוסיות העולים השונות.

הרציונל לעדכון תוכנית הלימודים

עדכון תוכנית הלימודים דרוש למורה הכיתה, למנהל האולפן, למדריך המלווה את העשייה הפדגוגית והמכון את הערכת הידע הלשוני הנרכש, לכותבי מבחנים.

הנחיצות שבעדכון זה הורגשה במיוחד בשנים האחרונות שבהן חלו שינויים במרבית ממדי עולם התוכן של הנחלת הלשון:

אוכלוסיית הלומדים מגוונת מבחינות רבות - ארצות מוצא, גיל, השכלה, יכולות לימודיות, פרופיל תעסוקתי, שאיפות חברתיות ותרבותיות, ציפיות וצרכים;

מורי האולפנים משתלמים במהלך עבודתם בסוגיות לשוניות ותרבותיות, בדיקטיקה ובהערכה, בהוראה מקוונת מותאמת למאה ה-21 ועוד, וכשירותם הפדגוגית מתעדכנת ומעמיקה;

משך הלימודים אינו אחיד בדגמי האולפן השונים, והוא מחייב בחינה מדוקדקת של מטרות תוכנית הלימודים והדגשיה;

תוכני הלימוד כוללים דגשים לשוניים, תרבותיים ותעסוקתיים. התמורות בשפה העברית מבליטות את ההתחבטות בשאלה מהי 'העברית שיש ללמד';

סביבות הלמידה השונות, הפורמליות והבלתי פורמליות, מחייבות בחינת משקלן במסגרות הלימוד השונות;

חומרי הוראה ואופני הוראה שונים ומותאמים לאוכלוסיות הלומדים השונות.

כל אלה משליכים על הכלים הדרושים למדידת ידע לשוני נרכש ולהערכתו.

בשנים האחרונות העמיקה ההבנה, שדרושה התאמה בין שלושת נדבכי המעשה הפדגוגי: הוראה, למידה והערכה. התחדדה התובנה, שתוכנית לימודים מקיפה חיונית להנחיית ההוראה, הלמידה והערכת הידע הנרכש בכל הרמות ובכל סוגי האולפנים.

מורי אולפנים הביעו את שאיפתם לתמוך את מעשה ההוראה היומיומי שלהם בתשתית דידיקטית איתנה ולהסתייע בה. תומכי ההוראה, המדריכים הפדגוגיים, ביקשו להגדיל את תפוקת ההוראה והלמידה בכל כיתה והצטרפו ליוזמה ליצור תשתית דידיקטית, שתאפשר הגדרת סילבוס כיתתי, תכנון פדגוגי ויצירת חומרי הוראה והערכה רלוונטיים ועדכניים.

השינויים בממדי עולם התוכן של הנחלת הלשון, הגישה העדכנית למדידת ידע לשוני נרכש, הימצאותן של תוכניות לימוד נוספות ליד התוכנית האחרונה לאולפנים ראשוניים משנת 2000, רצונם של מורים לבסס את ההוראה על תשתית דידקטית כוללת - כל אלה חייבו בחינת התוכניות הקיימות והגדרת יעדי פיתוח.

פיתוח 'תוכנית אם'

קיומן של מסגרות אולפן רבות ומגוונות, רגילות וייעודיות, בארץ ובתפוצות, חייב הובלת מיזם ארצי המתמקד בפיתוחה של תוכנית שלמה המותאמת לכל הרמות - 'תוכנית אם' המלווה בתוכניות מצומצמות הנגזרות ממנה.

המטרה הראשונה של המיזם הארצי הייתה יצירת תוכנית רַפֵּץ מקיפה שבאמצעותה יוכלו מנחילי הלשון לתכנן הוראה עדכנית וחוויתית בהלימה לרמת העברית של הלומדים ובהתחשב בצורכייהם וביכולותיהם. המטרה השנייה היא יצירת שפה דידקטית משותפת בתחום הנחלת הלשון, שתסייע לאנשי המקצוע בשלושה מישורים:

1. פיתוח חומרי הוראה ולמידה מותאמים ומתקשבים בכל רמות האולפן;
2. בניית כלים תקפים ומהימנים להערכה פנימית וחיצונית;
3. העמקת 'ידע התוכן הפדגוגי' של הצוותים המקצועיים ועדכון כלי ההדרכה, ההנחיה והפיתוח המקצועי.

ההצעה לפתח 'תוכנית אם' להנחלת הלשון הועלתה על ידי בדוח מחקר שהגשתי בשנת 2000 למנהל האגף לחינוך מבוגרים, דוח שיצא לאור בהוצאת האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך (**הנחלת הלשון העברית בישראל - למידת תשומות של המערכת המנחילה במבט היסטורי לקראת הגדרת כיווני פעולה מערכתית**). וכך כתבתי שם: 'אין ספק שמערכת הנחלת הלשון חייבת להשביח את עצמה כדי שתוכל לתת מענה הולם לכל קהלי העולים ולכל עולה ועולה באופן אישי. בהקשר זה מוצעים עתה י"ב כיווני פעולה ברמת המערכת הארצית ... כל אחד מן הכיוונים המנוסחים בתמציתיות צריך עיבוד ופיתוח על ידי אנשי המטה, על ידי אנשי המקצוע ועל ידי אנשי השדה'. כיוון הפעולה הראשון שהוצע היה 'פישוט מערך התוכניות על ידי קביעת תוכנית לימודים אחת למקצוע הנחלת הלשון, 'תוכנית אם' שתהיה תוצר של תכנון רפץ. כיוון הפעולה השלישי שהוצע היה קביעת מגוון סילבוסים משלימים המותאמים.

בשנת 2009 התחלתי לפתח תוכנית לימודים להוראת עברית כשפה זרה ותוכנית להכשרת מורים במרכזי תרבות ישראל בחמ"ע.¹ (לאחר מכן הלכה ונבנתה תוכנית לימודים חדשה לאולפנים לעולי אתיופיה, ובמקביל התחברה התוכנית לאולפנים ראשוניים לרמות א-ב, ועתה הולכת ונשלמת התוכנית לרמות הביניים ג-ד.

חינויותה של תוכנית לימודים לעבודת ההוראה

במהלך המיזם נתנו דעתנו על משמעותה של תוכנית לימודים בעבודתם של מורים. לא רק בקרב מורי עברית כשפה שנייה אלא גם בקרב מורים בתחומי דעת שונים. הכרת תוכנית הלימודים על כל חלקיה, קריאה מעמיקה של התוכנית והבנת מסריה הגלויים והמשתמעים, היכולת להשתמש באורח

1 ראו רובינשטיין, שי' (2011). קורסי הכשרה למורי עברית במרכזי תרבות ישראל בחבר המדינות. **הד האולפן החדש**, 98, עמ' 68-74.

ביקורתי ברעיונות הכלולים בה, הידע לתרגם הנחיות והדגמות מן התוכנית המרכזית לתכנון הכיתתי - הופכים את תוכנית הלימודים למתווה ולמסגרת התייחסות משמעותית למורה.

תוכנית הלימודים שלנו מציגה תפיסות וגישות, ובצד אלה מדגימה פריטי שפה, רכיבי מיומנויות וקטעי תכנים והעשרה תרבותית. היכולת לעשות שימוש מושכל בתוכנית השלמה ולבנות סילבוס כיתתי מיטבי, המביא כל לומד ולומדת בכיתה למיצוי תקשורתי מרבי בשפת היעד, הופכת את תוכנית הלימודים לכלי לארגון החשיבה הדידקטית של המורה.

יכולת המורה לבחון את התקדמות תלמידיו בהקשר היעדים הכוללים של התוכנית, ניסיונו לבדוק את יעילות חומרי ההוראה שיצר, אופני ההוראה שבחר ומערכי השיעור שתכנן בהתאם למרכיביה השונים של התוכנית - אלה עשויים לשכלל באופן משמעותי את עשייתו הפדגוגית.

ארבעת המהלכים העיקריים של פיתוח המיזם הארצי

שלב הרפלקסיה (תשע"ב) כלל משוב של צוותי הוראה באולפנים רבים ברחבי הארץ על תוכניות הלימוד הקיימות ועל המבחנים הארציים בדיבור ובכתב, למידה ממחקרים ומדוחות על הקליטה הלשונית והתרבותית של עולים מבוגרים, מיפוי תכנים בספרי לימוד להקניית העברית כשפה שנייה ובאתרים מתוקשבים, וכן בדיקת הלימת המבחנים לתוכניות.

שלב פיתוח התוכניות החדשות (תשע"ג-תשע"ד) היה שילוב של עבודת צוות ארצי כיתהליך המתחיל 'מלמעלה למטה' ושל תגובות מורים כיתהליך המתחיל 'מלמטה למעלה'. גיבוש פרקי התוכניות לווה בניסוי הפרקים באולפנים שונים ברחבי הארץ, בתיעוד ובמשוב.

שלב ההתעדכנות הדידקטית (תשע"ה) התבטא ביצירת משאבי למידה מותאמים ומתוקשבים, בבניית כלי הערכה תקפים ומהימנים, בניהול השתלמויות מורים המתמקדות בעוגני התוכניות החדשות ובלבון המשימות הכרוכות בהטמעת התוכנית ב'שדה' בכל המחוזות.

שלב הטמעת התוכניות (תשע"ו) החל בדיון ארצי על הדרכים שיש לנקוט כדי להטמיע כהלכה את התוכניות החדשות. בדיון זה השתתפו מדריכים מובילים מכל המחוזות. הצעה מגובשת יותר להטמעה הוצגה בפורום המדריכים הראשון לשנת תשע"ו. עתה מתבצעת הטמעת התוכניות החדשות ברמה מחוזית בכל האולפנים בהנחיית צוותי הפיתוח, המדריכים והמנהלים, בליווי תיעוד ומשוב.

תוכניות לימודים להוראת עברית כשפה שנייה

תוכנית לימודים להנחלת הלשון העברית באולפנים ראשוניים לרמות היסוד א-ב.

תוכנית הלימודים המרכזית היא זו המיועדת לרמות היסוד א-ב. זוהי תוכנית מדורגת המעוגנת בגישה תפקודית הקשרית, ועיקרה מפרט מטרות ביצוע שבכולן מודגמים אוצר המילים ותבניות הלשון. התוכנית מכוונת את המורה להקניית תשתית תקשורתית לצורך תפקוד יעיל בעברית בחברה מקוונת עתירת טכנולוגיה בכל מיומנויות הלשון ובסוגי שיח שונים, ובנוסף היא מגדירה תשתית תוכן ראשונית בנושאי אקטואליה, חגי ישראל, מעגל החיים היהודי וארץ ישראל.

התוכנית היא מצרף שיש להתחשב בכל חלקיו: סוגי שיח בכל מיומנויות השפה במבקר תחומי תפקוד ותחומי ידע, אוצר מילים ותבניות לשון במטרות הביצוע ובקטעים מדגימים, וכולם קשורים אלה לאלה באמצעות מדריך ההפעלה.

תוכנית הלימודים החדשה לעולי אתיופיה, ללומדים אורייניים ולא-אורייניים (2015). זו מבוססת על מיפוי פרטני לצורך בחירת מסלול למידה ועל התאמת סילבוס כיתתי. חלקה הראשון מוקדש לטיפוח מוכנות ללמידת עברית ולכלל אורכה שזורים מושגי ידע עולם שרובם נלמדים באמהרית. התוכנית מכוונת לשיתוף פעולה פדגוגי בין מורה דובר אמהרית ומורה ותיק דובר עברית. התוכנית מתמקדת תחילה בפיתוח הכשירות התקשורתית בדיבור, היא מכוונת להקניית יסודות קריאה וכתובה בעברית בקרבות שפה שונות בהתאם למוכנות הלומד, מדגישה פיתוח קריאה וכתובה בתחומי תפקוד חיוניים, מבססת את ההוראה על הקניית מושגים רווחים בתחומי ידע שימושי, מקרבת את הלומדים בקריאה בין תרבותית רגישה לחוויית התרבות הישראלית, וכן מתברת לתכנים הנלמדים בתוכנית אחר-הצהריים של 'יהדות לקראת גיור'.

גיבוש תוכנית לימודים זו הסתייע בניסויים כיתתיים ומערכתיים, פנימיים ואף חיצוניים כגון 'דלת פתוחה', 'פרויקט שפה' ו'אורית'. מקורותינו הם גם ניתוח סיפורי הצלחה וכישלון, תיעוד דרכי הוראה כיתתיות וניתוח אירועי למידה. ראינו במערכת האולפנים שלנו מעבדה פדגוגית שעלינו לחקור ולשכלל ללא הרף.

במקביל פיתחנו כלי הערכה חדשים למדידת ידע נרכש בדיבור, לאחר מכן עדכנו גם את כלי ההערכה למדידת ידע נרכש בהבנת הנקרא, ביסודות הלשון השימושיים ובכתובה (הבעה בכתב).

רק חלק ממסוימי האולפן הראשוני לעולי אתיופיה ממצים את תוכנית הלימודים החדשה כולה, אך ניתן להשלימה באולפני המשך ביישובי קבע. למטרה זו ראוי להעמיק את הכשרת המורים, לעודד חדשנות ביצירת משאבי למידה, לגוון את שיטות ההוראה וללמוד ממחקרים מלויים, להטמיע את כלי ההערכה החדשים, לתעד ולנתח את ההוראה והלמידה.

סיכום

רצף מטרות ביצוע עומד במרכזן של שתי תוכניות הלימוד. המטרות מגדירות את הביצוע הנדרש מהלומד במצבים רבים ומגוונים - ביצוע תקשורת, לשוני ותוכני. מטרות הביצוע מגדירות את תוצרי הלמידה הצפויים במהלך הלמידה ובסיומה. נדבך חשוב בהפעלת התוכניות הוא מדידת הידע הנרכש בכל שלבי הלימוד בדרכים מגוונות ועל ידי משוב מתמיד.

בשתי התוכניות גדל חלקה של הלמידה המתקשבת בכיתה ובבית. הלמידה המתקשבת מסייעת בשלב ההכנה, בהקניה, בתרגול וביישום.

שימוש יעיל בתוכניות הלימוד החדשות מחייב למידת מורים והתנסות שיטתית. השתלמויות המורים בתשע"ה הוקדשו להכנה ולהתעדכנות דידיקטית. ראוי שהתמיכה הפדגוגית במורים בשנת תשע"ו תתמקד בהטמעת כל נדבכי התוכניות החדשות במערכת האולפנים ותהא מבוססת על דיאלוג משמעותי בחדר המורים ובין מורים שותפים.

אין ספק שנושאי הדגל בתהליכי ההטמעה של התוכנית על כל מרכיביה הם המורות והמורים, ועל כן יש להמשיך ללמוד מניסיונם: חשוב לקדם את הטמעת התוכניות בדרך של דיאלוג, בדרך של הקשבה וחשיבה.

בהזדמנות זו, בנימה אישית, אני שמחה להודות להנהלת האגף ולכל חברי הצוותים הארציים שנענו בעניין לקריאתי לפתח 'תוכנית אם' שהלימה מתקיימת בין כל חלקיה (תוכנית, מבחנים מתאימים, חומרי הוראה עדכניים), ובהתלהבות רבה הקדישו מחשבה, מאמץ ועשייה רבה. שלוחה כאן ברכת הצלחה לכל המיישמים את התוכניות בכיתותיהם ולכל השוקדים על הרחבת המאגר של משאבי הלמידה העדכניים והמתקשבים ועל שכלול המבחנים המותאמים לכל מסלולי הלימוד במערכת הנחלת הלשון.